

زمان تحقق دین الهی و کارکرد آن در شخصیت‌سازی، موضوع محوری سوره ذاریات

علیرضا نوبری^۱، سیده سمانه میرمرادی^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۹/۱۷ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۴/۲۱)

چکیده

هر سوره دارای غرض واحدی است که کشف آن، در به هم پیوستگی آیات نقش مهمی دارد. این پژوهش به دنبال پاسخی تحلیلی برای این پرسش است که غرض محوری سوره ذاریات، با وجود اسلوب‌های مختلف هشدار، بشارت، توصیه، ذکر نمونه و داستان در آن، چیست؟ برای پاسخ از تحلیل محتوا استفاده شده است. تفاسیر، با توجه به معنای یوم‌الدین جزای انسان‌ها در قیامت را، غرض محوری این سوره دانسته‌اند، اما این پژوهش، با بهره‌گیری از فرایند تفسیر ساختاری سوره‌ها و با توجه به قرائن درون متنی و برون‌متنی موجود، "برپایی دین الهی در برهه‌ای از زمان و در قالب ایجاد تحول حداکثری در شخصیت‌سازی" را به عنوان غرض محوری آن به اثبات رسانده است. طبق تحلیل کمی، موضوع حتمی بودن وعده تحقق دین در جامعه ۳۲٪، نمونه‌هایی از زمینه‌چینی‌های صورت‌گرفته برای رسیدن به جامعه ایده‌آل ۵۳٪ و هشدار به منکران وعده برپایی دین در جامعه ۱۵٪ موضوعات سوره را به خود اختصاص داد، که نشان می‌دهد به لحاظ آماری، سوره به موضوع برپایی دین در جامعه اشاره داشته و گویای محوریت این موضوع در آن است. این برداشت با توجه به قرائن درون‌متنی و برون‌متنی تأیید شده است.

واژگان کلیدی: تحلیل محتوا، سوره ذاریات، غرض سوره.

۱. استادیار گروه مدرسی معارف قرآن و حدیث، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)؛

Email: a.nobari@ut.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد گروه مدرسی معارف قرآن و حدیث، دانشگاه تهران؛

Email: samaneh.mirmoradi@ut.ac.ir

مقدمه

هر سوره دارای یک غرض اصلی است (جوادی آملی، ۴۲۲/۶-۴۲۳). فرآیند کشف غرض سوره، شامل مراحل پنج‌گانه، شناسایی دسته آیات مستقل (سیاق‌ها)، با توجه به پیوستگی لفظی و معنایی عبارات؛ انتخاب عنوان مناسب برای هر سیاق با توجه به مطلب کانونی آن؛ بررسی رابطه گفتارهای مستقل و قراردادن گفتارهای مرتبط در دسته‌های بزرگتر؛ کشف غرض سوره با جمع‌بندی منطقی غرض کشف شده برای هر سیاق یا فصل و توجه به مشترکات آن‌ها و عناصر درون‌متنی و برون‌متنی؛ و ارزیابی غرض کشف شده و دفاع از آن در برابر دیگر نظرها، می‌باشد (خامه‌گر، ۱۰۳-۱۰۴). سؤال اصلی این پژوهش این است که غرض محوری سوره ذاریات، با وجود اسلوب‌های مختلف هشدار، بشارت، توصیه، ذکر نمونه و داستان در آن، چیست؟ نویسندگان مقاله، همه آیات سوره را، با روش کمی-کیفی تحلیل محتوا و با توجه به قرائن درون‌متنی و برون‌متنی موجود، مورد تحلیل قرار می‌دهند. غرض اصلی این سوره با محوریت کلمه یوم‌الدین در دیگر تفاسیر جزا در روز قیامت دانسته شده است (طباطبایی، ۳۶۴/۱۸؛ ابن‌عاشور، ۵/۲۷). از عملکرد مفسران در این باره دانسته می‌شود، محور برای شناخت غرض این سوره تحلیل معنای این واژه است. این پژوهش ضمن پیمودن مراحل پنج‌گانه فوق و ناصواب دانستن غرض ارائه شده از سوی دیگر مفسران، بر اثبات این فرضیه، که سوره به موضوع برپایی دین و کارکرد آن در جامعه اشاره داشته و غالباً ناظر به قطعیت وجود برهه‌ای از زمان در این دنیا برای رساندن افراد به تطهیر-که همان مقام متقین است- بر اساس عمل حداکثری به دین می‌باشد، تمرکز کرده است. تطهیر بنا بر آنچه در آیه شش سوره مائده منعکس شده است، هدف خداوند متعال از وضع ادیان الهی در طول تاریخ بشر است (نوبری، میردامادی، ۴۱).

مقاله «درآمدی بر پیوستگی‌های شبکه‌ای سوره‌های قرآن کریم، مطالعه موردی سوره ذاریات»، تألیف روح‌الله داوری، مقاله «سبک‌شناسی سوره ذاریات»، نوشته شعبان نصرتی و مقاله «سیمای سوره ذاریات از منظر اسلوب‌شناسی»، نوشته عبدالرحمان حنیف، با نگاهی متفاوت به تحلیل سوره ذاریات پرداخته‌اند. ژرف‌کاوی در واژگان آیات سوره، توجه به اصل عدم ترادف، بررسی واژگان در آیات دیگر سوره‌های قرآن و بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا که روشی عینی، سیستماتیک و پایاست، موجب قوت و اعتبار این پژوهش خواهد بود.

روش پژوهش

از نظر کریپندورف، روش تحلیل محتوا روشی پیام محور است که جستجو در معانی و زوایای پنهان پیام، ویژگی ممتاز آن در مقایسه با دیگر روش‌های تحلیل است (کریپندورف، ۲۶). تکنیک بکارگیری شده در این مقاله، فن تحلیل محتوای مضمونی آیات سوره ذاریات است که علاوه بر تحلیل محتوای آشکار پیام به صورت کمی، محتوای پنهان آیات را نیز مورد تحلیل قرار داده و با در نظر گرفتن همه ابعاد آشکار و پنهان، کلی و جزئی، کمی و کیفی متن، امر تحقیق را پیش برده است. به این منظور، با تنظیم متن آیات سوره در نرم افزار اکسل بر اساس واحد تحلیل مضمون، برای هر آیه، یک ستون موضوع اصلی و یک ستون موضوع فرعی، در نظر گرفته شد. جهت‌گیری اصلی متن، در ستون موضوع اصلی و آنچه پیام نهانی متن بود در ستون موضوع فرعی نگاشته شد، که با توجه به قراین درون‌متنی و برون‌متنی، نظیر واژه‌شناسی، لحن، تحلیل سیاق، مطالعه تفاسیر مختلف و روایات ذیل آیات، این مهم انجام شده است. ستون ملاحظات نیز جهت درج هر گونه نکته‌ای که در فهم و استنتاج از آیه می‌توانست مفید باشد، در نظر گرفته شد.

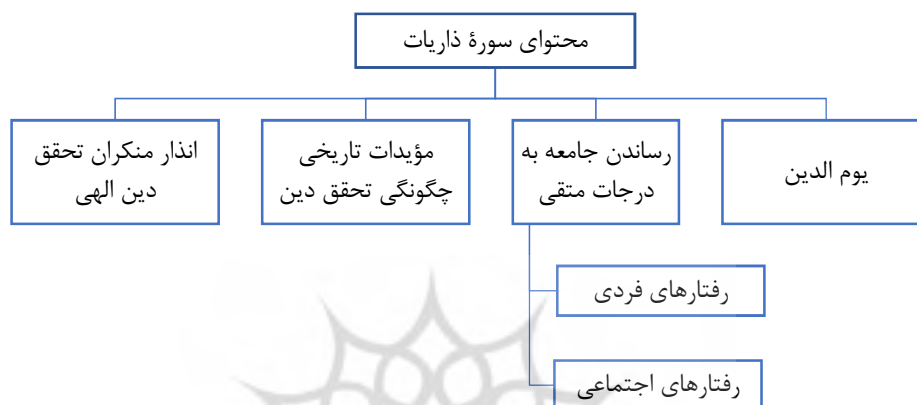
جدول ۱. برشی از جدول تحلیل محتوای سوره ذاریات

کد مقوله	ملاحظات	موضوع فرعی	موضوع اصلی	آیه	جمله
A05	این آیه که جواب قسم است، موضوع تحقق قطعی دین الهی در جامعه را پس از چند قسم پیاپی می‌آورد.	حتمی بودن وعده الهی که تحقق دین در دنیا همراه با بیان کارکرد حداکثری آن است.	حتمی بودن وعده الهی	۵	إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٍ

دورنمای محتوای سوره

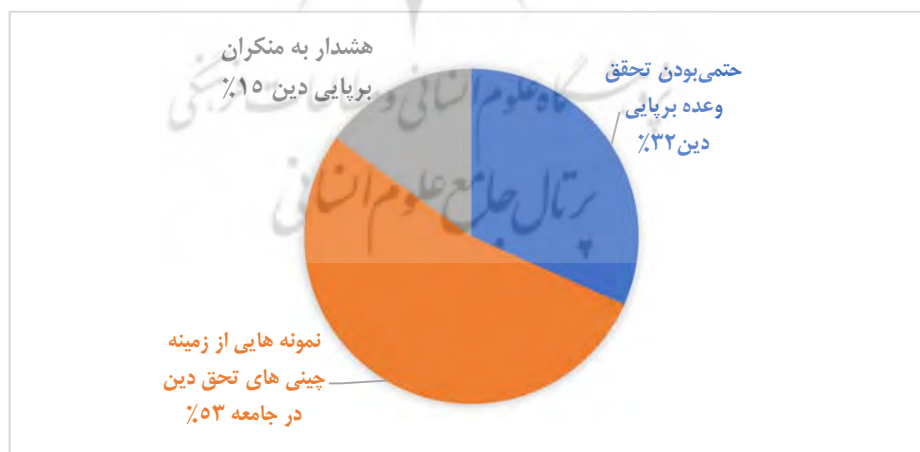
چهار موضوع هم‌راستای سوره؛ یوم‌الدین و نتیجه آن که رساندن جامعه به درجه متقی است، مؤیدات تاریخی چگونگی تحقق دین و انذار منکران دین، هستند. قرآن در یک نگاه کلان جامعه ایمانی را به سه دسته کلی مؤمنان، منافقان و کفار تقسیم می‌کند. مؤمنان در این تقسیم که به صورت لابشرط مقسمی در نظر گرفته شده عنوانی کلی است، شامل دو طبقه مهم ایمانی یعنی معصومان و مؤمنان غیر معصوم می‌گردد. بررسی آیات این دسته نشان می‌دهد که قرآن، معصومان را با الفاظ متعددی معرفی کرده است، یکی از آنها صفت متقی است که مصادیق آن اخص از صفت مؤمنان است. در این باره

می‌توان به دو دسته آیات، یکی کلی (الطلاق: ۲؛ الانفال: ۲۹) و دیگری بیان مصادیق (الزمر: ۵۷) اشاره کرد. روایاتی نیز در این باره وجود دارند که این مدعا را به اثبات می‌رسانند. امام رضا (ع) در روایتی می‌فرماید: «ایمان یک درجه بالاتر از اسلام است، و تقوا یک درجه بالاتر از ایمان است...» (حرانی، ۴۴۵).

تحلیل محتوای کمی سوره

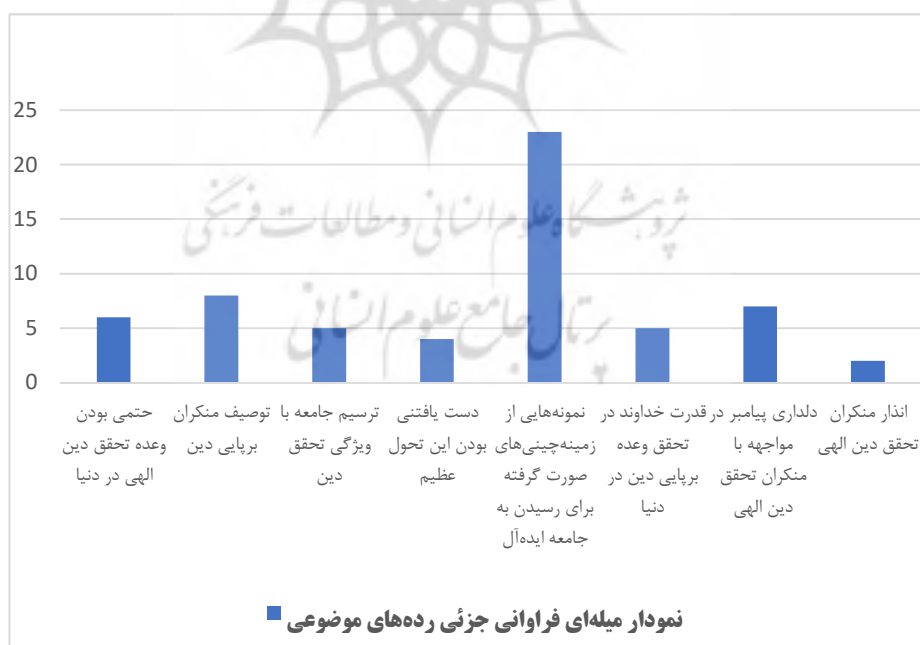
مفسرانی که رویکرد ساختاری به قرآن دارند، معمولاً سوره ذاریات را به سه سیاق کلی تقسیم کرده‌اند. سیاق اول شامل آیات ۱ تا ۱۹ است، سیاق دوم از آیه ۲۰ تا ۵۱ است و سیاق سوم از آیه ۵۲ تا پایان سوره است (طباطبایی، ۱۸/۳۶۴-۳۷۳-۳۸۵).

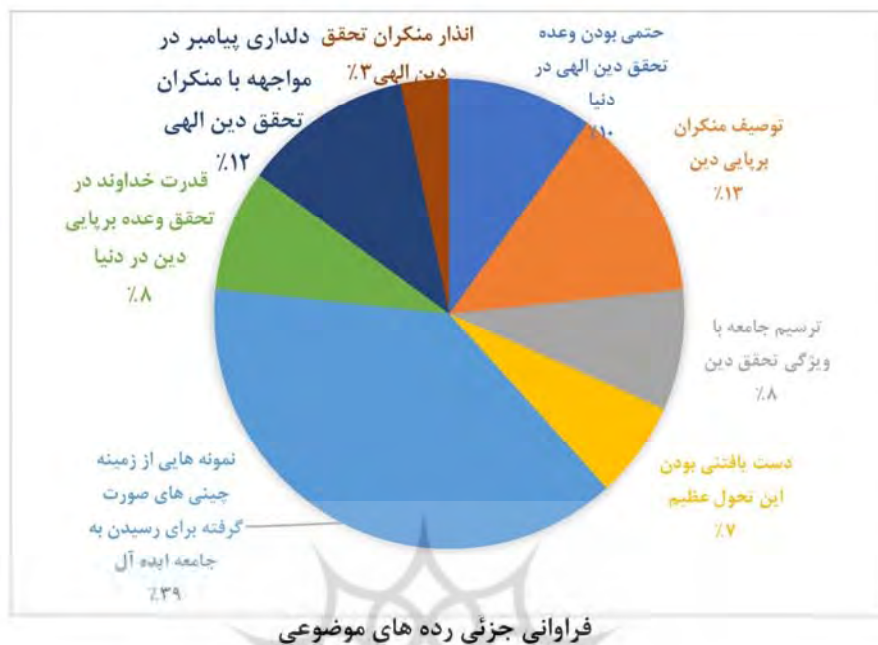

نمودار فراوانی کلان رده‌های موضوعی

جدول ۲. فراوانی جزئی رده‌های موضوعی

کد شناسه	آیات	فراوانی	نمونهٔ موضوع اصلی / فرعی
AA	۱ تا ۶	۶	حتمی بودن وعدهٔ تحقق دین الهی در دنیا
AB	۷ تا ۱۴	۸	توصیف منکران برپایی دین
AC	۱۵ تا ۱۹	۵	ترسیم جامعه با ویژگی تحقق دین
BA	۲۰ تا ۲۳	۴	دست یافتنی بودن این تحول عظیم
BB	۲۴ تا ۴۶	۲۳	نمونه‌هایی از زمینه‌چینی‌های صورت گرفته برای رسیدن به این جامعهٔ ایده‌آل
BC	۴۷ تا ۵۱	۵	قدرت خداوند در تحقق وعدهٔ برپایی دین در دنیا
CA	۵۲ تا ۵۸	۷	دلداری پیامبر در مواجهه با منکران تحقق دین الهی
CB	۵۹ و ۶۰	۲	انذار منکران تحقق دین الهی

تحلیل محتوای کیفی سوره

در این قسمت به تحلیل آیات به تفکیک سیاق‌ها پرداخته می‌شود. در دانش ساختارشناسی سوره، به آیاتی که با یکدیگر به صورت لفظی مرتبط هستند و مطلب واحدی را بیان می‌کنند، سیاق گفته می‌شود (الهی‌زاده، ۲۵).

الف) آیات سیاق اول (آیات ۱ تا ۱۹)

در این قسمت دیدگاه‌های تفسیری و نقد و بررسی آن‌ها در قالب قرائن درون‌متنی و برون‌متنی مطرح می‌شوند.

۱. دیدگاه‌های تفسیری و نقد آن‌ها

۱.۱. محتوای قسم‌های ذکر شده و رابطه قسم و جواب آن

بیشتر مفسران ذاریات را باد، حاملات را ابرهای باران‌زا، جاریات را کشتی و مقسمات را فرشتگان مدبر امور در نظر می‌گیرند (حسینی همدانی، ۴۵۸/۱۵؛ طباطبایی، ۳۶۵/۱۸؛ قمی، ۳۲۷/۲؛ مقاتل بن سلیمان، ۱۲۷/۴). و در توضیح ارتباط قسم‌های ابتدای سوره و جواب آن، عقیده دارند که آنچه در قسم‌ها یاد شده، اموری بدیعند (باد و ابر و کشتی و

فرشتگان) که هر کس که بر آنها قادر باشد، بر بعث موعود نیز قادر است (آلوسی، ۵/۱۴). قسم‌های سه‌گانه به ذاریات و حاملات و جاریات، در معنای جری و سیر با جواب قسم در معنای جری مشترک هستند، چون جواب قسم نیز در برگیرنده معنای رجوع و سیر به سوی خدا می‌باشد (طباطبایی، ۳۶۶/۱۸)، برخی نیز معتقدند که موصوف وصف‌های مذکور، از یک جنس، یعنی باد است (فخررازی، ۱۶۱/۲۸؛ ابن عاشور، ۶/۲۷-۸). طرفداران این دیدگاه به ارتباط قسم و جواب قسم نیز توجه داشته‌اند، به این دلیل که آغاز حالت‌های یاد شده برای باد، نفخ است، بعد ایجاد و در آخر زنده‌کردن و این دقیقاً با مسئله بعث که در جواب‌های قسم آمده هماهنگ است که آغاز آن نفخ صور، بعد به هم پیوستن اجساد و در آخر بازگشت ارواح به بدن‌ها و زنده‌شدن آنها است (ابن عاشور، ۸/۲۷؛ اسماعیلی‌زاده، ۳۴).

۲.۱. معنای دین

در اکثر دیدگاه‌ها «دین» در آیه ۶ به معنای جزا و حساب آمده است (ابن عاشور، ۹/۲۷؛ طباطبایی، ۳۶۵/۱۸؛ مغنیه، ۱۴۱/۷). صاحب تفسیر تسنیم و الفرقان نیز دین را در این آیه به معنای جزا در نظر گرفته‌اند، اما به این نکته اذعان دارند که عنوان دین، در موارد متعدد به معنای شریعت الهی و ملت که جامع عقیده، اخلاق و عمل است استعمال شده است (جوادی آملی، ۴۰۹/۱). دین پیروی از شریعت است، چنان‌که ظهور آن، پاداش در آخرت و روز پسین است. پس طاعت و پیروی از شریعت دو روز دارد: اول روز تکلیف و دستور به انجام آن که در دنیا است و دوم روز ظهور حقیقت و ملکوتش که در قیامت است (صادقی تهرانی، ۱۰۲/۱).

۳.۱. معنای یوم‌الدین

اکثر مفسران یوم‌الدین را به معنای روز جزا (سبزواری، ۲۳/۷؛ مراغی، ۱۷۶/۲۶)، روز قیامت (ثعلبی، ۱۱۱/۹؛ حسینی‌همدانی، ۴۶۱/۱۵؛ خطیب، ۵۰۶/۱۳) و بعث و حساب (مغنیه، ۱۴۳/۷)، در نظر گرفته‌اند. بعضی از مفسران نیز تلاش کرده‌اند، وجه تسمیه‌ای برای یوم‌الدین به معنای قیامت بیابند و عقیده دارند، علت نام‌گذاری رستاخیز به «یوم‌الدین» این است که در آن روز، هر کسی در برابر دین و آئین خود جزا می‌بیند (طبرسی، ۱۰۰/۱؛ مجلسی، ۵۱/۸۲ و ۵۴؛ ۸۹، ۲۲۹ و ۲۵۰). صاحب الفرقان معتقد است، یوم‌الدین گرچه دنیا را هم دربرمی‌گیرد، ولی چون ظهور حقیقت طاعت و پاداش در روز

پسین است، یوم‌الدین نامیده می‌شود و همچنین در مصادیق یوم‌الدین می‌نویسد، ممکن است یوم‌الدین شامل روزهای سه‌گانه دنیا، برزخ و قیامت شود و دولت مهدی (عج) مصادقی از یوم‌الدین باشد، همان‌گونه که نوار مرزی روز قیامت و مرز آن است (صادقی تهرانی، ۱۰۲/۱-۱۰۳). آیت‌الله جوادی آملی از آنجا که یوم، در (یوم‌الدین) را به معنای ظهور دانسته‌اند، دیدگاه متفاوتی دارند. ایشان قیامت را روز ظهور دین می‌دانند و معتقدند در قیامت همه حقیقت دین، اعم از جزا و غیر آن، ظهور خواهد کرد (جوادی آملی، ۳۸۹/۱-۳۹۰-۴۰۹).

۴.۱. معنای ذات‌الحبک

این کلمه یعنی آسمانی که دارای راه‌هایی است، لذا بعضی از مردم برای آسمان راه‌های محسوسی به وسیله ستارگان و کهکشان تصور کرده‌اند و بعضی دیگر آن‌را به راه‌های عقلانی که به وسیله احساس و بصیرت و اندیشه متصور است تعبیر کرده‌اند (راغب اصفهانی، ۴۴۶/۱).

۵.۱. معنای فتنه

اکثر مفسران در مورد معنای فتنه در دو آیه ۱۳ و ۱۴ معتقدند یوم‌الدین در روزی واقع می‌شود که خراسان در آتش عذاب می‌شوند و یا می‌سوزند (ابن‌عاشور، ۱۴/۲۷؛ خطیب، ۵۰۷/۱۳؛ طباطبایی، ۳۶۸/۱۸؛ طیب، ۲۶۷/۱۲؛ مراغی، ۱۷۷/۲۶).

۶.۱. جنات و عیون

اکثر مفسران معتقدند این آیه حال متقین را در قیامت و بهشت بیان می‌کند و اگر متقین در بهشت چنین وضعی دارند به خاطر این است که قبلاً، یعنی در دنیا، در اعمالشان نیکوکار بودند (حجازی، ۵۳۳/۳؛ حسینی همدانی، ۴۶۲/۱۵؛ طباطبایی، ۳۶۸/۱۸-۳۶۹).

۲. بررسی و نقد دیدگاه‌های مفسران

در بررسی دیدگاه مفسران لازم است به قرائن موجود در این سیاق توجه شود. این قرائن در دو سطح درون‌متنی و برون‌متنی مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۱.۲. قرائن درون‌متنی

قرائن درون‌متنی شامل واژه‌شناسی، تحلیل سیاق و ارتباط آیات است.

۱.۱.۲. مفهوم‌شناسی واژگان

در این قسمت واژگان کلیدی سیاق اول مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱.۱.۱.۲. مفهوم‌شناسی دین

دین را در لغت به معنی اطاعت و فرمانبرداری دانسته‌اند (ابن فارس، ۳۱۹/۲؛ جوهری، ۲۱۱۸/۵-۲۱۱۹). دین خضوع و انقیاد در برابر برنامه یا مقرراتی معین است. مفاهیمی مانند جزا، معنای اصلی کلمه دین نیست، گرچه به آن نزدیک و از لوازم آن است (جوادی آملی، ۳۸۳/۱؛ مصطفوی، ۲۸۹/۳). مفهوم‌شناسی دین، نشان می‌دهد معنای حقیقی آن، همان مجموعه دستورالعمل‌هایی است که برای تنظیم روابط انسانی و شخصیت‌سازی مورد عمل قرار می‌گیرد. بنابراین استفاده از این واژه برای معانی مانند جزا و امور مشابه دیگر، نیازمند قرینه است که با توجه به تحلیل آیات، که همراه با قرائنی مانند سیاق و واژه‌شناسی و قرائن برون‌متنی دیگر است، مشخص می‌گردد، چنین قرائنی برای اثبات معانی مجازی در اینجا وجود ندارد، پس باید در همان معنای حقیقی خودش تحلیل و تفسیر گردد.

۲.۱.۱.۲. مفهوم‌شناسی یوم‌الدین

معنای حقیقی یوم، دوره یا برهه‌ای از زمان است (راغب اصفهانی، ۸۹۴/۱؛ صادقی تهرانی، ۱۰۳/۱؛ طباطبایی، ۲۸/۴) و استعمال آن به معنای حقیقی‌اش در قرآن یک امر شایع است. در نظر گرفتن یوم به معنای ظهور که در بیان برخی مفسران آمده، خلاف ظاهر است. به عقیده صاحب الفرقان، روز دولت حضرت مهدی (عج) از مصادیق یوم‌الله است، و در آن، شریعت خدا به صحنه می‌آید و در جامعه پیاده می‌شود (صادقی تهرانی، ۱۰۲/۱). این تفسیر و تطبیق گرچه برآمده از روایات موجود است، اما مطابق با تحلیل و تفسیر درون‌متنی این سوره نیز هست. در واقع خداوند که سلطه بر هستی و نظام آفرینش دارد، دینی را ارائه داده است که در برهه‌ای از زمان - با شکل‌گیری انسان‌های رشدیافته مبتنی بر برنامه‌های دین - توان بروز و ظهور این جهانی دارد.

۲.۱.۱.۲. مفهوم‌شناسی فتنه

فتنه در اصل به معنای آزمایش و امتحان است (ابن‌عاشور، ۱۴/۲۷؛ جوهری، ۲۱۷۵/۶؛ طباطبایی، ۱۳۸/۱۸). وقتی طلا را در آتش می‌گدازند تا خوبی و بدی و عیار آن مشخص گردد، به این کار، فتنه گفته می‌شود (راغب‌اصفهانی، ۳۷۱/۱؛ طباطبایی، ۳۶۸/۱۸). از آنجا که آزمایش در این دنیا انجام می‌گیرد، لذا زمان وقوع فتنه را باید دنیا دانست.

۲.۱.۱.۴. رابطه میان تقوا و احسان

نظر مفسران این است که متقینی که در بهشت به سر می‌برند، در دنیا جزء محسنین بودند (ثعلبی، ۱۱۱/۹؛ حجازی، ۵۳۳/۳؛ طباطبایی، ۳۶۹/۱۸). در حالی که تقدم احسان بر تقوا نشان دهنده مراتب ایمانی افراد در این دنیاست، بنابراین محسنین در همین دنیا به درجه ایمانی متقی نائل می‌آیند، به همین دلیل موضوعی که در این آیات مورد گفتگو است، در همین دنیا در حال شکل‌گیری است.

۲.۱.۲. تحلیل آیات مبتنی بر سیاق

در این سیاق سه موضوع؛ حتمی بودن وعده تحقق دین الهی در جامعه، توصیف منکران برپایی دین و ترسیم جامعه با ویژگی تحقق دین قرار دارد.

۲.۱.۲.۱. حتمی بودن وعده تحقق دین الهی در دنیا

سوره با چند سوگند آغاز می‌شود تا مطلبی مهم و مورد انکار جامعه را به اثبات برساند. با توجه به جواب این قسم‌ها به نظر می‌رسد آنچه برای اثباتش چنین سوگندهایی آورده شده، مطلبی با انکار زیاد و دور از ذهن بودن آن برای مخاطبان است. از آنجا که در این سوره، قرینه قطعی بر اراده خصوص معنای جزاء در قیامت وجود ندارد و سیاق آیات هم دلالتی بر این معنا ندارد، ضمن اینکه بر خلاف برخی از موارد کاربرد این واژه در قرآن (یونس: ۱۰۵؛ یوسف: ۴۰؛ الکافرون: ۶؛ الشوری: ۱۳، ۲۱؛ آل‌عمران: ۸۳، ۷۳، ۸۵) است، می‌توان این فرضیه را تقویت کرد که این مطلب مهم، تحقق قطعی دین الهی در جامعه و رابطه مستقیم آن با شخصیت‌سازی و ایجاد تحول در انسان‌هاست، زیرا تصور امکان چنین اتفاقی مخصوصاً در دوران اولیه نزول قرآن، در بین جامعه کفر و همچنین در بین تازه‌مسلمانان وجود نداشته است. در این صورت ارتباط قسم و جواب در این است که

همان‌گونه که تدبیر الهی در عالم هستی، نافذ و جاری است، اراده خدا بر برپایی دین الهی نیز محقق و دین خدا فراگیر خواهد شد. به نظر می‌رسد همه سوره و مطالب مندرج در سه سیاق موجود در سوره، به نحوی در مقام تبیین همین نکته مهم است. آیه پنج جواب قسم (خطیب، ۵۰۴/۱۳) و آیه شش عطف به جمله قبل است (طباطبایی، ۳۶۶/۱۸). در اینجا این احتمال نیز هست که در جواب قسم دو مطلب وجود داشته باشد: یکی صدق وعده داده شده و دیگری تحقق دین؛ زیرا جمله بر جمله، عطف شده است. البته احتمال تفسیری بودن جمله دوم نیز دور از واقع نیست (همان). این تحلیل که مبتنی بر قرائن درونی آیات است، نشان می‌دهد زمان تحقق دین در این دنیاست و لزومی ندارد که زمان آنرا در سرای دیگر بدانیم.

۲.۲.۱.۲. توصیف منکران برپایی دین

در بخش دیگر این سیاق، یعنی آیات ۷ تا ۱۴، ویژگی‌های افرادی مورد بررسی قرار گرفته است که منکر برپایی دین در روزی هستند که خداوند وعده داده است. آیات این قسمت از سوره از نظر موضوع به دو بخش تقسیم می‌شوند:

۲.۲.۱.۲.۱. گمانه‌زنی‌های بدون علم منکران برپایی دین

توصیف این دسته از مخاطبان قرآن که از آیه هفت این سوره شروع می‌شود، با ذکر یک قسم همراه شده است که نشان دهنده انکار شدید موضوع مورد نظر این سوره از سوی مخاطبان است. دقت در آیه هفت و هشت نشان می‌دهد بین نوع قسم و جواب آن رابطه وجود دارد (طباطبایی، ۳۶۶/۱۸؛ ابن عاشور، ۸/۲۷). قسم به آسمان دارای راه‌های متنوع و شکل‌گیری اقوال مختلف در تحلیل امکان وقوع دین در جامعه بشری به شکل ایجاد تحول در انسان‌ها و شخصیت‌سازی افراد. قرآن وقتی موضوع تحقق قطعی دین را با چند قسم پیاپی می‌گوید و به یک امر حتمی‌الوقوع یعنی برپایی دین می‌پردازد، در ادامه (آیه ۷)، با سوگندی دیگر وضعیت جامعه مخاطب را نیز مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد. قرآن در این‌باره معتقد است این جامعه دارای تشمت و گسست فکری است (طباطبایی، ۳۶۶/۱۸). این گسست نتیجه ایده‌پردازی‌های بدون علم و صرفاً از روی گمان درباره عدم امکان شکل‌گیری یوم‌الدین است. بعید نیست این آیه بیان‌کننده علم‌زدگی افراطی جامعه بدون دین‌باوری باشد، چرا که که ایده‌پردازی بدون اعتماد به داشته‌های علمی،

خود امری نامعقول و مردود است. در آیه نهم آمده هر که از حق منصرف گشت (در آینده نیز)، به انحراف کشیده خواهد شد (حسینی همدانی، ۴۶۱/۱۵؛ صادقی تهرانی، ۳۱۱/۲۷). البته درباره اینکه ضمیر «عنه» به چه برمی‌گردد میان مفسران اختلاف است (طباطبایی، ۳۶۷/۱۸؛ طبرسی، ۲۳۱/۹؛ صادقی تهرانی، ۳۱۱/۲۷؛ مکارم شیرازی، ۳۱۶/۲۲). ولی با توجه به آنکه محور سخن در این آیات تحقق یوم‌الدین است، بعید نیست ضمیر به «ماتوعدون» برگردد (قرشی‌بنابی، ۳۳۱/۱۰). مفهوم کلی «ما توعدون»، نیز بیانگر مفهوم حق است. کلمه «خرص» در آیه دهم عبارت است از سخنی که با گمان و تخمین و بدون علم زده شود (طباطبایی، ۳۶۸/۱۸؛ زبیدی، ۲۷۳/۷). این آیه نشان می‌دهد، گمانه‌زنی‌های این گروه درباره موضوع مورد بحث مبتنی بر اعتماد بر فرضیه‌هایی است که به اثبات نرسیده‌اند. آیه ۱۱ نتیجه این نوع علم‌زدگی را غوطه‌ور شدن در نادانی می‌داند، شاید این تعبیر بیانگر جهل مرکب جامعه انسانی در مواجهه با امور علمی باشد (طباطبایی، ۳۶۷/۱۸).

۲.۱.۲.۲. پرسش منکران برپایی دین از زمان تحقق دین و پاسخ آن

قرآن کریم در ادامه به محتوای گفتگوی این افراد در ذیل موضوع بحث می‌پردازد: در آیه ۱۲ خداوند از یک سؤال رایج، در میان مردم جامعه که نشان از فضای کلی حاکم بر جامعه عصر پیامبر (ص) دارد، خبر می‌دهد که افراد از روی انکار، زمان شکل‌گیری دین را جویا می‌شوند. به نظر می‌رسد در این آیات برای ارائه مطلب از صنعت مجاز استفاده شده (طباطبایی، ۳۶۸/۱۸) و به برخی از دیدگاه‌های طرح شده در آن زمان اشاره شده است؛ دیدگاهی که به صرف گمان‌زنی بسنده کرده و از تحقیق در موضوع سرباز زده است. شاید بتوان این برداشت را نیز داشت که در آن میان، افراد دیگری نیز که دارای تحلیل‌های منطقی‌تر باشند، وجود داشته‌اند، ولی در اینجا از آن‌ها ذکری نشده است. زیرا ماهیت پرسش این‌را می‌رساند که دیدگاه‌های متفاوتی در جریان بوده است که افراد برای اثبات دیدگاه خود تلاش کرده‌اند تا با پرسش‌های خود دیدگاه مقابل را به چالش بکشند. آیه ۱۳، روز محقق شدن دین را روزی می‌داند که جامعه به آزمایشی سخت دچار می‌شود. علت منصوب بودن واژه یوم در این آیه، ظرف بودن آن است (طباطبایی، ۳۶۹/۱۸). با توجه به معنای فتنه (یعنی اتفاقی که منجر به جداسازی انسان‌ها یا پاک‌سازی انسان‌ها می‌گردد)، زمان اتفاق و بروز فتنه، دنیا خواهد بود؛ زیرا چنین جداسازی

و یا پاک‌سازی، توسط یک اتفاق فراگیر در قیامت مفهوم قابل قبولی ندارد؛ به عبارت دیگر کارکرد فتنه‌ها در دنیاست. بنابراین پاسخ آن پرسش جامعه این است: دین در روزی محقق می‌شود که آن‌ها در آتش امتحان، جداسازی می‌شوند. با توجه به قرینه فتنه، آتش بیانگر سختی و تحول عمیق فضای موجود در جامعه است. با توجه به متعددی شدن ماده فتن با حرف اضافه «علی» و نه «فی»، آن‌ها نه در آتش هستند و نه آتش در آن‌هاست؛ بلکه کنار (روی) آتش تصویرسازی شده‌اند. آیه چهارده، چنین جامعه‌ای را به چشیدن فتنه دستور می‌دهد، دستوری که در آن نوعی تحقیر نیز وجود دارد. بعید نیست این عبارت بیانگر یافتن درکی عمیق از تحول در حال وقوع باشد. در ادامه تصریح می‌کند، این فضای ایجاد شده (یعنی شکل‌گیری فتنه و تحولات شخصیت انسانی بر اساس عمل کامل به دین الهی)، آن چیزی است که شما جامعه انسانی نسبت به شکل‌گیری آن (با تحقیر دین)، عجله داشتید. در اینجا «نار» تکرار نشده، بلکه «فتنه» تکرار شده؛ پس آنچه محور این آیات است، فتنه است نه آتش. «فتنه» به «کم» اضافه شده است، یعنی آن‌ها ایجاد کننده آن هستند. بعید نیست فتنه، بیانگر همان اختلاف نظرهایی باشد که بی‌منا مطرح شده بود و باعث تشتت آراء و مخفی ماندن حقیقت در پشت آن آراء شده بود. شاید آوردن تعبیر فتنه که بیانگر فضایی است که حق از باطل و خالص از ناخالص جدا می‌شود، ناظر به همین احتمال باشد. آیه نشان می‌دهد فتنه باعث تحقق آن وعده شده است، یعنی وعده از دل فتنه بیرون آمده است، چون می‌گوید فتنه ایجاد شده توسط خودتان را با همه وجود درک کنید، این همان وعده پیش گفته است. صاحب المیزان می‌فرماید: «فتنه عبارت است از اینکه بعضی از امت با بعضی دیگر اختلاف می‌کنند، در امری که تمامی امت، حقیقت امر را می‌فهمند که کدام است، ولیکن یک دسته از قبول آن سرپیچی نموده. آن دسته دیگر هم که حقیقت امر را قبول کرده‌اند، آنان را نهی از منکر نمی‌کنند و در نتیجه آثار سوءاش دامن‌گیر همه امت می‌شود» (طباطبایی، ۵۱/۹).

۱.۲.۳. ترسیم جامعه با ویژگی تحقق دین

آیات ۱۵ تا ۱۹ نتیجه دیگری از تحقق دین در جامعه انسانی را به تصویر می‌کشد و آن تأثیر دین‌باوری در شکل‌گیری افرادی با ویژگی "متقی بودن" است. در آیه ۱۵ منظور از عبارت "فی جنات و عیون" چیست؟ آیا ناظر به قیامت است؟ به نظر می‌رسد پاسخ

منفی باشد، زیرا آیه در مقام بیان بازخورد روز تحقق دین در جامعه انسانی در این دنیاست. وقتی جامعه به سمت عصمت (جامعه معصومانه) پیش می‌رود، زمانی می‌رسد که طبق آیه ۹۶ سوره اعراف و آیات مشابه، دین در کلیت جامعه اتفاق می‌افتد. از آنجا که متقی در قرآن بیانگر شخصیت معصومانه و ویژگی عصمت است (الطلاق: ۲؛ الانفال: ۲۹؛ الزمر: ۵۷)، مشخص می‌گردد روز تحقق دین، روزی است که جامعه به کارکرد اصلی دین یعنی تحول افراد به سمت تطهیر کامل و عصمت دست خواهد یافت. این نکته که خروجی دین انسان معصوم است، با توجه به آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ... وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيْتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (المائدة: ۶) تقویت می‌گردد. این آیه ضمن بیان طهارات ثلاث (وضو، غسل و تیمم)، در مقام بیان فلسفه احکام موجود در قرآن و دستورات دینی است (مکارم شیرازی، ۲۸۴/۴). خداوند تطهیر و رشد را در پرداختن به همین احکام قرار داده است (طباطبایی، ۳۵۴/۵)، و روشن می‌کند که چه کسانی با چه فرآیند رفتاری، مشمول تطهیر الهی قرار می‌گیرند. هدف خداوند از ارائه دین، رساندن جامعه به شخصیت معصومانه است، هدفی که آیه تطهیر آن را برای نوع بشر دست یافتنی دانسته است (نوبری، میردامادی، ۴۱).

به نظر می‌رسد این مطلب در مقام بیان این است که خروجی فتنه شکل‌گیری دو جریان است: یکی پرورش انسان‌های متقی و دیگری تحولات طبیعی بر اثر روابط رفتاری این نوع شخصیت. بعید نیست که بتوان این عبارت را بدل از آیه قبل دانست. دور از انتظار نیست با توجه به مخاطب قرار دادن چنین تفکر انکاری، بتوان این نکته را نیز استفاده کرد که در زمان تحقق دین، جریان متقین تنها جریان فکری جامعه نیست، بلکه آن افراد کمتر برخوردار از ایمان نیز هنوز وجود دارند. با توجه به آنچه گفته شد آیه در مقام بیان کارکرد دین در حوزه فردی و اجتماعی است.

۲.۱.۳.۱. بیان کارکرد متقین در دنیا

با توجه به آیات سوره ویژگی‌های متقین در دو سطح فردی و اجتماعی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲.۱.۳.۱.۱. کارکردهای فردی

با توجه به آیه ۱۶ به نظر می‌رسد رسیدن به مقام متقی در فرآیندی شکل می‌گیرد که

رفتارهای محسنانه در افراد نهادینه شده باشند. همچنین به نظر می‌رسد آیه ۱۷ می‌خواهد بگوید این افراد چگونه از مقام احسان به مقام متقی رسیده‌اند. در واقع این‌ها در مقام احسان با این عملکردهای پیوسته توانسته‌اند به مقام متقی بار یابند که گزارشی از عملکرد آن‌ها در فضای فتنه ایجاد شده است. در مورد دو آیه هفدهم و هجدهم مشخص می‌شود این افراد تحول‌یافته‌ی کسانی هستند که چگونگی و کارکرد روابط میان اجزای عالم و تحولات درونی انسان را می‌دانند، به همین خاطر این افراد از موقعیت «سَحَر» در تحولات درونی و تأثیر آن زمان خاص در پذیرش استغفار آگاهی کامل دارند. با توجه به آنکه «باء» بِالْأَسْحَارِ در آیه هجدهم، می‌تواند برای سببیت باشد و تقدم جار و مجرور نیز نشان از انحصار دارد، باید گفت آن‌ها با آگاهی کامل از نوع عملکرد این زمان از شبانه روز به طور مداوم فقط در این زمان خاص به استغفار می‌پردازند (طباطبایی، ۳۶۹/۱۸). این نوع از آگاهی ناظر به فرآیندی معرفتی است که در این افراد ایجاد شده است. آیات ۲۹ سوره انفال و ۲ سوره طلاق به خوبی چگونگی این فرآیند معرفتی را نشان می‌دهد و آن‌را به رسمیت می‌شناسد. بنابر آنچه از تحلیل این آیات استفاده می‌شود، در روز تحقق دین، انسان در حوزه فردی به مقام بلند تقوا رشد می‌یابد.

۲.۱.۳.۲.۱.۲. کارکردهای اجتماعی

طبق آیه ۱۹ که بیانی از عملکرد این گروه از جامعه است، این نوع رفتار، اختصاص به این ویژگی شخصیتی دارد و نشان‌دهنده چگونگی عبور از شخصیت محسنانه است. در این زمان جامعه رابطه پیوستاری با خداوند به نمایش می‌گذارد. رسیدن به مقام متقی موجب شکل‌گیری رفتارهای جدید در جامعه می‌شود و توجه ویژه به نیازمندان اتفاق می‌افتد، که از تراز رفتارهای محسنانه برتری دارد که بیانگر نمای کلی جامعه دین باور است.

۲.۲. قرائن برون متنی

قرائن برون متنی شامل آیات و روایات ناظر به این آیات است که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

۲.۲.۱. مصداق وعده در روایات

در مورد مصداق وعده در آیه «وَ فِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَ مَا تُوعَدُونَ» (الذاریات: ۲۲)، در

روایتی آمده است منظور، وعده ظهور حضرت بقیة الله و رجعت ائمه (ع) است و به آیه شریفه «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَ لِيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَ لِيَبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا» (النور: ۵۵)، استشهاد شده است (طیب، ۲۷۳/۱۲). مفهوم تحقق وعده الهی در دنیا، علاوه بر سوره ذاریات در سور دیگر نیز بیان شده است و از روایات برمی آید وعده خداوند، که بروز و تأثیرگذاری دین در جامعه است، مربوط به وقایعی است که در آینده این دنیا اتفاق می افتد. به عنوان مثال در مورد آیه «خَاشِعَةَ أَبْصَارُهُمْ تَرَاهَهُمْ ذُلًّا، ذَلِكَ الْيَوْمُ الَّذِي كَانُوا يُوعَدُونَ» (المعارج: ۴۴). امام باقر(ع) فرمودند: «مراد (حق تعالی) روز خروج حضرت قائم (ع) است» (استرآبادی، ۷۰۱). همچنین در مورد آیه «حَتَّىٰ إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ...» (الجن: ۲۴) آمده است منظور از آن، حضرت قائم (عج) و یاران اویند (کلینی، ۴۳۴/۱). علی بن ابراهیم در تفسیر خود درباره این آیه از امام رضا (ع) نقل می کند: «(مقصود) قائم و امیرالمؤمنین (ع) در دوران رجعت اند» (قمی، ۳۹۱/۲). این روایات نشان می دهند مصداق آنچه وعده داده شده است، چیزی است که در همین دنیا به وقوع می پیوندد.

۲.۲.۲. روایات ذیل آیات (ناظر به معنای دین)

بررسی روایات مربوط به موضوع آیات سوره نشان می دهد، مصداق دین و یوم‌الدین فردی در تراز حضرت علی(ع) و حضرت حجت بن الحسن (عج) است. در واقع این روایات تلویحاً این نکته را مورد تأکید قرار داده اند که یوم‌الدین زمانی است که جامعه انسانی نتیجه دین‌داری را می بیند و آموزه‌های دین در جامعه انسانی پیاده می شود و نتیجه آن شکل‌گیری شخصیت‌های انسانی با رتبه ایمانی متقی است که هم‌تراز با این دو معصوم در نظر گرفته شده‌اند. پس یوم‌الدین روزگار و دوره‌ای است که در آن افرادی مانند و هم‌تراز با این بزرگواران رشد می کنند و دین را به تمامه به اجرا درمی آورند.

۲.۲.۲.۱. معصوم، مصداق مفهوم دین

در تفاسیر متعددی از ائمه اطهار(ع) نقل شده که «إِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ»، در مورد علی(ع) است «وَإِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌ»، علی(ع) است و علی(ع) همان دین است که بیان‌کننده مصداق عینی دین خواهد بود. در مورد آیه «وَ السَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُوبِ»، گفته شده «السَّمَاءُ»،

رَسُولُ اللَّهِ (ص) است، وَ عَلِيٌّ (ع)، «ذَاتُ الْحُبِّكِ» است. در آیه «إِنَّكُمْ لَفِي قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ»، اختلاف بر سر علی (ع) و ولایت اوست، هر کس بر ولایت علی (ع) استقامت ورزد، داخل در بهشت می‌شود و هر کس مخالف ولایت علی (ع) باشد، داخل در جهنم می‌شود و «يُؤَفِّكُ عَنْهُ مَنْ أَفِكَ»، یعنی علی (ع). از حضرت باقر (ع) روایت شده است هر که از ولایت منحرف شد، از بهشت منحرف شد. (استرآبادی، ۵۹۵؛ بحرانی، ۱۵۷-۱۵۸/۵؛ حویزی، ۱۲۲-۱۲۱/۵؛ زبیدی، ۲۷۱/۷-۲۷۳؛ قمی، ۳۲۹/۲؛ کلینی، ۴۲۲/۱). عبدالله بن عباس درباره «کانوا قليلا من الليل ما يهجعون» می‌نویسد: درباره علی بن ابی طالب (ع) و حسن (ع) و حسین (ع) و فاطمه (س) نازل شده و علی (ع) دو ثلث آخر شب را نماز می‌خواند و ثلث اول را می‌خوابید و چون وقت سحر می‌شد به استغفار و دعا می‌نشست و ورد او در هر شب هفتاد رکعت نماز بود که قرآن را در آن ختم می‌کرد (حسکانی، ۲۶۹/۲). این روایات گرچه ممکن است، ناظر به بیان بالاترین مصداق باشند، ولی در ضمن نشان‌دهنده این مطلب است که موضوعی که در این آیات مورد تأکید قرار گرفته است، ناظر به اتفاقاتی است که در این دنیا تحقق می‌یابد و شخصیت‌های مورد نظر در این آیات که با نام متقی کدگذاری شده است، افرادی با تراز ایمانی، مصداق آمده در این روایات خواهد بود.

۲.۲.۲. خروج قائم (عج) مصداق زمان تحقق دین

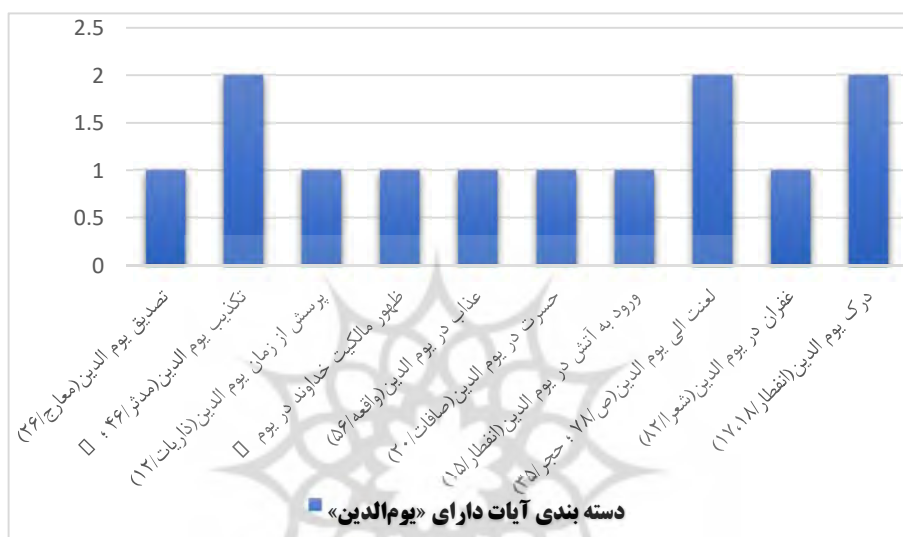
روایات متعددی به این نکته مهم اشاره دارند که یوم‌الدین در این آیات ناظر به روز خروج امام زمان (عج) در زمانی مشخص است. امام باقر (ع) درباره «وَالَّذِينَ يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ» (المعارج: ۲۶) فرمود: روز قیام حضرت قائم (ع) است (کلینی، ۲۸۷/۸).

۲.۲.۳. مصداق یوم‌الدین در دیگر آیات

ترکیب یوم‌الدین در قرآن ترکیبی پربسامد است. استعمالات قرآنی این ترکیب نشان می‌دهد این ترکیب موضوعات متعددی را منتقل می‌کند. فراوانی موضوعی سیزده آیه ای که یوم‌الدین در آن‌ها به کار رفته است به شرح زیر است:

یوم‌الدین یک عنوان عام است و اختصاص به آخرت ندارد، به بیان بهتر، همه یوم‌الدین‌های قرآن ناظر به قیامت نیستند، بلکه از نظر نگارندگان، با توجه به فضای حاکم بر هر سوره و غرض محوری آن، باید زمان مورد نظر آیه را تشخیص داد. در واقع یوم‌الدین دو مرحله دارد که گاهی درباره زمانی در دنیا و گاهی نیز درباره یک مرحله و

دوره مشخص از قیامت مورد استفاده قرار گرفته است، که هر کدام با توجه به قرائن موجود شناسایی می‌گردد. به نظر می‌رسد با توجه به قرائن درون‌متنی و برون‌متنی، در آیه دوازدهم سوره ذاریات و آیه ۲۶ سوره معارج (کلینی، ۲۸۷/۸)، یوم‌الدین بر بخشی از دنیا نیز دلالت داشته باشد، نه فقط قیامت. شاید این دو برهه زمانی از نظر اتصال نزدیک باشند (صادقی تهرانی، ۱۰۳/۱).

ب) آیات سیاق دوم (آیات ۲۰ تا ۵)

در این قسمت دیدگاه‌های تفسیری و نقد و بررسی آنها در قالب قرائن درون‌متنی و برون‌متنی، مطرح می‌شوند.

۱. دیدگاه‌های تفسیری

برخی از مفسران برای برقراری ارتباط بین داستان‌های این بخش از سوره با موضوع محوری آن تلاشی نکرده‌اند (طیب، ۲۷۴/۱۲). برخی دیگر که به وجود غرض محوری در هر سوره اعتقاد دارند، ارتباط داستان‌های این بخش از سوره را با موضوع محوری سوره، به این شکل بیان کرده‌اند که همه این اقوام در اثر مبارزه با دعوت رسولان به هلاکت محکوم گشتند (حسینی همدانی، ۴۷۴/۱۵؛ طباطبایی، ۳۶۴/۱۸).

۲. نقد و بررسی

در بررسی دیدگاه مفسران لازم است به قرائن موجود در این سیاق توجه شود. این قرائن در دو سطح درون‌متنی و برون‌متنی مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۱.۲. قرائن درون‌متنی

قرائن درون‌متنی شامل واژه‌شناسی، تحلیل سیاق و ترکیب آیات است.

۱.۱.۲. مفهوم‌شناسی واژگان

در این قسمت واژگان کلیدی سیاق دوم مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱.۱.۱.۲. مفهوم‌شناسی بصیرت

بصیر، صفت مشبیه بر وزن فعیل، از ریشه (بصر) و به معنای بینای همیشگی است (مصطفوی، ۲۸۲/۱). برخی لغت‌شناسان معنای بصیر را عالم و آگاه در نظر گرفته‌اند (حمیری، ۵۴۱/۱-۵۴۲؛ طریحی، ۲۲۲/۳). همان‌طور که مصطفوی می‌نویسد: شاید هم معنای اصلی در این ماده، علم و آگاهی باشد که از طریق چشم ظاهری یا چشم قلب (بصیرت) حاصل می‌شود؛ بر این اساس بصیر کسی است که از بینش و دانش برخوردار است (مصطفوی، ۲۸۰/۱). پس لازمه درک آیات، داشتن علم و آگاهی و بصیرت است.

۲.۱.۱.۲. مفهوم‌شناسی یقین

یقین در لغت، علم (طریحی، ۳۳۱/۶) است که نقطه مقابل شک می‌باشد. در اصطلاح، یقین اعتقاد و باور محکم و استواری است که مطابق با حقیقت باشد و به هیچ وجه امکان زوال و احتمال خلاف در او راه ندارد (طوسی، ۷۷/۱). یقین به معنی قوت ادراک ذهنی است، به طوری که قابل زوال و ضعف نباشد (طباطبایی، ۲۴۸/۲). موقنین کسانی هستند که به ایجاد تحولات در شخصیت‌سازی و تحولات وجودی در طبیعت بر اثر تحقق دین در جامعه شکی ندارند. از قید «آیه بودن برای موقنین در زمین»، می‌توان گفت که اتفاقات مورد نظر این سوره در این دنیا بوده است.

۲.۱.۲. تحلیل آیات مبتنی بر سیاق

در این سیاق، سه موضوع؛ دست یافتنی بودن این تحول عظیم، نمونه‌هایی از زمینه

چینی‌های (چگونگی شکل‌گیری فتنه) صورت گرفته برای رسیدن به جامعه ایده‌آل و قدرت خداوند در تحقق وعده برپایی دین در جامعه قرار دارد.

۲.۱.۱.۲. دست‌یافتنی بودن این تحول عظیم

نخستین زمینه‌چینی برپایی دین در جامعه در آیات ۲۰ تا ۲۳ است که رزق‌رسانی خدا به بندگان را به تصویر می‌کشد. آیات ۲۰ تا ۲۲ وحدت سیاق دارند و به نظر می‌رسد آیات ۲۰ و ۲۱، در مقام بیان این نکته هستند که چنین تحولاتی که بر اثر تحقق دین در جامعه اتفاق افتاده است، از جمله آیات و نشانه‌های خداوند است که تنها افراد یقین‌گرا (افرادی که حوادث را عمیق‌تر از دیگران تحلیل می‌کنند)، به فهم دقیق آن می‌رسند، زیرا یک تحول عظیم و غیرقابل تصور با اندیشه‌های سطحی است. این تحولات در حوزه اجتماع - فی الارض - و در حوزه فردی - فی انفسکم - خواهد بود. این آیه فهم امکان چنین تحولی را نیازمند بصیرت می‌داند. آیه ۲۰ بعد از ذکر فرضیه بحث برای اثبات، افکار را به نشانه‌های موجود در اطراف انسان‌ها توجه می‌دهد. در این آیه وجود نشانه‌هایی را برای اهل یقین قطعی می‌داند (طباطبایی، ۳۷۳/۱۸). به نظر می‌رسد منظور از اهل یقین کسانی هستند که نسبت به فرضیه گفته شده شکی ندارند. این احتمال با توجه به ارتباط حکم و موضوع خواهد بود که یکپارچگی سیاق آن‌را ضروری می‌کند. در آیه ۲۱ وجود نشانه‌هایی برای شکل‌گیری آن جامعه ایده‌آل را در تحولات نفسانی مخاطبان آیه نیز به اثبات می‌رساند. به نظر می‌رسد با توجه به تحولات رو به رشد جامعه‌ای که تا قبل از نزول دین الهی در پست‌ترین حالات انسانی به سر می‌بردند، دیگر نباید نسبت به شکل‌گیری آن جامعه ایده‌آل در یک دوره‌ای از این دنیا و با توجه به ظرفیت‌های بالای دین الهی شک کرد. آیه ۲۲، رابطه میان روز تحقق دین و ارائه رزق از آسمان را مطرح می‌کند و نظرها را به سمت آسمان و تأثیر آن در روزی‌رسانی به جامعه انسانی معطوف می‌دارد که به نظر می‌رسد، با توجه به آیه ۹۶ سوره اعراف تأیید و تأکید می‌گردد و منظور از وجود رزق در آسمان و چگونگی دسترسی به آن مشخص می‌شود. شکل‌گیری جامعه‌ای با محوریت تقوا، نعمات الهی را از آسمان به سمت زمین جذب می‌کند. این آیه می‌تواند دلیل جنات و عیون در آیات بالا باشد. به نظر می‌رسد «واو» در "و ما توعدون" برای معیت باشد. آیه ۲۳ چنین تحول عظیمی و این وعده‌ها را با قاطعیت امری شدنی می‌داند (طباطبایی، ۳۷۵/۱۸)، و آن‌را مانند روابط معمول جامعه

غیر ایمانی که در آن به سر می‌برند و نسبت به آن هیچ انکاری وجود ندارد، دست یافتنی می‌داند و می‌گوید: همان‌طور که الان شما در یک جامعه «تحول نیافته بر اثر دین»، زندگی می‌کنید و آن را پذیرفته‌اید، جامعه ایده‌آل خداوند نیز تحقق یافتنی است و صرف خیال‌پردازی نیست. حق بودن آن نشان منطبق بر واقع بودن آن است و منطبق بر واقع بودن این اتفاق به معنی مبتنی بر نظام یکپارچه علی بودن و فرایندمحور بودن آن است.

۲.۱.۲. ۲. نمونه‌هایی از زمینه‌چینی‌های (چگونگی شکل‌گیری فتنه) صورت گرفته برای رسیدن به جامعه ایده‌آل
این مطلب به دو بخش تقسیم می‌شود:

۲.۱.۲.۱. بیان نمونه‌هایی از فتنه‌های ایجاد شده در تاریخ

از آنجا که شکل‌گیری فتنه از نکات کلیدی این سیاق بود، در این آیات به نمونه‌هایی از انواع فتنه‌های شکل‌گرفته در تاریخ بشر اشاره می‌کند تا ماهیت فتنه مورد نظر در این سیاق را نشان دهد. آیات ۲۴ تا ۴۶ نمونه‌های تاریخی مرتبط با این فرضیه را ذکر می‌کند. این داستان‌ها نوعاً در مقام بیان ذکر نمونه‌هایی از زمینه‌چینی‌های صورت گرفته برای رسیدن به جامعه ایده‌آل و از بین بردن موانع در این راه، و همچنین انذار منکران دین، با بیان نمونه‌هایی از تحقق وعده‌های الهی برای دین‌ستیزان و لطف و رحمت خاص به متقین و حمایت الهی از آن‌ها هستند. داستان حضرت ابراهیم (ع) بیان نمونه‌ای از یک نعمت الهی است که از آسمان نازل شده و بیان این نکته است که روش آماده‌سازی آن جامعه ایده‌آل چگونه است و چگونه پیش می‌رود. در واقع نشان می‌دهد در مسیر تحولات بنیادین جامعه انسانی، چگونه موانع برطرف می‌شوند و فتنه چگونه رخ می‌دهد. فتنه چیست و چه زمانی اتفاق می‌افتد؟ همان‌طور که بیان شد فتنه در این دنیا اتفاق می‌افتد و خوب و بد را از هم جدا می‌کند، نمونه تاریخی آن وجود دارد، مثل عذابی که نازل می‌شود و بدها (کسانی که نمی‌توانند خوب بمانند یا خوب بشوند) را از بین می‌برد. پاک‌سازی جامعه از عناصری که امکان تحول را از خود دور کرده‌اند، امری ضروری است. همچنین نشان می‌دهد که چگونه میان روابط انسانی و اتفاقات کیهانی ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد. مثال‌های قرآنی روایت‌گر وقایع تاریخ بشری در دنیا بوده و اختصاص به آخرت ندارد و دین کلمه‌ای عام بوده و شامل دنیا می‌شود (گنجه‌ای، ۲۰۳/۴).

۲.۱.۲.۲. سنت بودن جداسازی و زمینه‌چینی فتنه‌ها

داستان‌های ذکر شده، بیانگر یکی از سنت‌های اجتماعی هستند، که نمونه تاریخی دارند و خدا در آینده هم برایشان برنامه‌ریزی می‌کند. مطرح نمودن این نمونه‌ها از جانب خداوند شاهد قانون و سنت اجتماعی بودن آن‌ها است. آیات ۳۳ تا ۳۷ نشان می‌دهد، فتنه مرتبط با جامعه انسانی چگونه مانند آتشی که ناخالصی را از طلای ناب جدا می‌کند افراد ناخالص و منحرف را از جامعه انسانی جدا می‌کند. آیه ۳۴ نشان می‌دهد این اقدام با دقت بالایی انجام می‌گیرد. آیه ۳۷ تأکید دارد این اقدام الهی نشانه‌ای برای جامعه ایمانی است (طباطبایی، ۱۸/۳۷۹). آیه ۳۸ به بعد نیز جریانی را بیان می‌کند که در آن چگونه جامعه ایمانی از جامعه غیرایمانی جداسازی می‌شود. این نوع جداسازی که با نام فتنه در این سوره معرفی شده است با توجه به این قضایای تاریخی نوعی سنت الهی خواهد بود.

۲.۱.۲.۳. قدرت خداوند در تحقق وعده برپایی دین در جامعه

قسمت پایانی این سیاق دربرگیرنده قضایایی است که لوازم و ابزار مناسب چنین پاک سازی را در تاریخ بشر، موجود می‌داند تا سنت بودن آن را بیش از پیش به اثبات برساند. آیه ۴۷ به این نکته مهم اشاره دارد که همه این اتفاقات بر اساس قدرت مطلقه الهی شکل می‌گیرد (ابن عاشور، ۳۶/۲۷؛ خطیب، ۵۲۹/۱۴؛ مدرسی، ۶۱/۱۴؛ مغنیه، ۱۵۶/۷؛ نظام‌الاعرج، ۱۹۰/۶). پس شکل‌گیری آن جامعه ایده‌آل امری ممکن و با توجه به سنت بودن آن امری قطعی است. زمینه‌چینی برای برپایی دین در آیات ۴۷ و ۴۸ قدرت خدا در تدبیر جهان است، که نشان دهنده قدرت او در تحقق وعده برپایی دین الهی در جامعه است. بعید نیست آیه ۴۹ به جریان حق و باطل که دو زوج هستند نیز اشاره داشته باشد. آیه ۵۰ به فرایند شکل‌گیری روز دین اشاره دارد و نشان می‌دهد این جریان یک سنت الهی است و تأکید دارد که با این اتفاقات، اینکه همه به سمت خدا و دین الهی سوق یافتند، امری عقلایی و منطقی است. نتیجه این زمینه‌چینی‌ها در آیات ۵۰ و ۵۱ از زبان پیامبر به جامعه بیان شده که برای خدا شریک قرار ندهید (حسینی همدانی، ۴۷۴-۴۷۵؛ طباطبایی، ۱۸/۳۸۲). و همین توصیه به شریک قرار ندادن برای خدا دعوت به توحید است که بزرگترین اصل دین‌باوری است.

۲.۲. قرائن برون‌متنی

امام سجاد (ع) راجع به «فَو رَبِّ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقُّ مِثْلَ مَا أَنْكُمْ تَنْطِقُونَ» فرمود: «اینکه (خداوند) فرمود: «إِنَّهُ لَحَقُّ»، مراد قیام حضرت قائم (ع) است... (استرآبادی/۵۹۶). شیخ طوسی در کتاب الغیبه می‌نویسد: ابن عباس درباره آیات ۲۲ و ۲۳ سوره ذاریات گفت: (این حق) قیام قائم (ع) است... (طوسی، ۱۷۵-۱۷۶). این روایات نیز نکته پیش گفته را مبنی بر زمان این جهانی اتفاقات مندرج در این سوره تأیید و مورد تأکید قرار می‌دهد.

ج) آیات سیاق سوم (آیات ۵۲ تا ۶۰)

در این قسمت دیدگاه‌های تفسیری و نقد و بررسی آن‌ها در قالب قرائن درون‌متنی و برون‌متنی مطرح می‌شوند.

۱. دیدگاه‌های تفسیری

از آنجایی که آیات نخستین و پایانی هر سوره قرینه درون‌متنی بیانگر غرض سوره هستند و آیات پایانی جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نهایی از غرض اصلی سوره را بار دیگر گوشزد می‌کنند (خامه‌گر، ۳۱۷)، برخی مفسران از آن برای ارتباط بخشی صدر و ذیل سوره با موضوع محوری آن استفاده می‌کنند (ابن‌عاشور، ۵۰/۲۷؛ جوادی آملی، ۶۸۵/۱۲؛ حجتی و بی‌آزار شیرازی، ۲۹۵/۱-۲۹۸؛ حوی، ۲۴۱۶/۵ و ۵۰۲۴/۹-۵۰۲۵ و ۶۲۶۳/۱۱). و معتقدند آیه ۶۰ کفار و تکذیب‌کنندگان را به روز موعود تهدید می‌کند که عقوبت‌ها در روز قیامت برای آنان محقق و حتمی است، و قیامت روزی است که به آن‌ها وعده داده شده (حجازی، ۵۴۲/۳؛ حسینی همدانی، ۴۸۴/۱۵؛ سبزواری، ۳۳/۷؛ طباطبایی، ۳۹۰/۱۸)، هر چند که زودرس شدن قسمتی از آن در همین دنیا ممکن باشد (طباطبایی، ۳۹۰/۱۸). این سوره متعرض مسئله معاد و انکار مشرکین نسبت به آن است و با این مسئله ختم می‌شود (طباطبایی، ۳۶۴/۱۸).

۲. نقد و بررسی دیدگاه‌های مفسران

به نظر می‌رسد این دیدگاه مفسران که روز موعود حتماً سرای دیگر است، صحیح نباشد بلکه با توجه به آنکه قضایای امت‌های گذشته در همین دنیا اتفاق افتاده است این وعده

برای این امت نیز در همین دنیا محقق خواهد شد که با نام فتنه کدگذاری شده است.

۱.۲. تحلیل آیات مبتنی بر سیاق

در این سیاق دو موضوع؛ دلداری پیامبر در مواجهه با منکران تحقق دین الهی و انذار منکران تحقق دین الهی قرار دارد.

۱.۱.۲. دلداری پیامبر در مواجهه با منکران تحقق دین الهی

آیه ۵۲ نشان می‌دهد این نوع جریان‌ها برای همه امت‌ها اتفاق افتاده و امت اسلامی نیز استثناء نخواهد بود. علت عدم ملوم بودن پیامبر قطعیت تحقق دین است، چون محور ملامت او از سوی منکران، بعید دانستن این وعده بوده است. در آیات ۵۶ تا ۵۸ عبادت خدا هدف آفرینش جن و انس بیان شده است. بعید نیست که رزق در آیه ۵۷ به معنای فرآیند تحقق دین باشد، چون علت رزاق بودن خداوند با دو صفت متین (یعنی نسبت به فرآیند تحقق عجله ندارد) و ذوالقوه (توان جریان‌سازی را با ارائه برنامه‌های دقیق دارد)، توصیف شده (طباطبایی، ۳۸۹/۱۸).

۲.۱.۲. انذار منکران تحقق دین الهی

در دو آیه آخر به سرنوشت کسانی که منکر وقوع دین الهی در جامعه هستند، اشاره شده است. افرادی که از روی انکار، زمان شکل‌گیری دین را جویا می‌شوند. آیه آخر کفار را از روزی که مخصوص آنهاست و وعده داده شده‌اند، می‌ترساند. روز، در این آیات ناظر به دوره یا دوران است، نه ۲۴ ساعت از زمان. این آیه نشان می‌دهد روز تحقق دین دو جریان مقابل هم وجود دارند. همان‌طور که در بالا مورد تأکید قرار گرفت، این تهدید شاید همان فتنه گفته شده در بالا باشد. منظور از روز همان زمان تحقق دین است که زمان بروز فتنه مورد نظر آیات نیز هست. خداوند در این آیه این مخاطبان را از آن فتنه می‌ترساند (این مطلب با توجه به وحدت سیاق سوره و یکپارچگی محتوای سوره اثبات می‌شود).

نتیجه‌گیری

به دنبال بررسی فرضیه "برپایی دین در دنیا با شکل‌دهی و شخصیت‌سازی رد جامعه انسانی" به عنوان غرض اصلی سوره ذاریات، با بررسی محتوایی آیات سوره، نتایج زیر به دست آمد:

۱. طبق تحلیل کمی، ۱۹ آیه یعنی ۳۲ درصد از آیات، از حتمی بودن وعده وقوع دین در جامعه خبر می‌دهند.
۲. ۳۲ آیه یعنی ۵۳ درصد از آیات سوره، در صدد بیان نمونه‌هایی از زمینه‌چینی‌ها برای وقوع دین در جامعه هستند.
۳. ۹ آیه یعنی ۱۵ درصد از آیات سوره، در مقام عتاب، تذکر و هشدار به منکران وعده برپایی دین در جامعه هستند.
۴. فراوانی جزئی موضوعات بدین شکل به دست آمد: حتمی بودن وعده تحقق دین الهی در جامعه ۱۰٪، توصیف منکران برپایی دین ۱۳٪، ترسیم جامعه با ویژگی تحقق دین ۸٪، دست‌یافتنی بودن این تحول عظیم ۷٪، نمونه‌هایی از زمینه‌چینی‌های صورت گرفته برای رسیدن به این جامعه ایده‌آل ۳۹٪، قدرت خداوند در تحقق وعده برپایی دین در جامعه ۸٪، دلداری پیامبر در مواجهه با منکران تحقق دین الهی ۱۲٪، انذار منکران تحقق دین الهی ۳٪.
۵. به لحاظ آماری موضوع «اجرای شدن دین» در کلیت سوره، واقعاً تکرار شده و دین در این سوره به معنای آیین و شریعت و خصوص دین اسلام است و غالباً ناظر به بیان چگونگی (کیفیت) رسیدن فرد و جامعه به تطهیر است که هدف خداوند متعال از وضع ادیان الهی در طول تاریخ بشر می‌باشد.
۶. از آنجا که متقی در قرآن بیانگر شخصیت معصومانه و ویژگی عصمت است، مشخص می‌گردد روز تحقق دین، روزی است که جامعه به کارکرد اصلی دین یعنی تحول افراد به سمت تطهیر کامل و عصمت دست خواهد یافت. این نکته با توجه به آیه ۶ سوره مائده تقویت می‌گردد، چون این آیه نشان می‌دهد هدف خداوند از ارائه دین، رساندن جامعه به شخصیت معصومانه است، هدفی که آیه تطهیر آن را برای نوع بشر دست‌یافتنی دانسته است.
۷. یکی از استعمالات یوم‌الدین در قرآن، ناظر به برهه‌ای از زمان در دنیاست، البته به قیامت هم بنابر اعتبار دیگری، یوم‌الدین گفته می‌شود. با این بیان، اینکه یوم‌الدین دو مرحله داشته باشد اثبات می‌گردد، مرحله‌ای در دنیا و مرحله‌ای در آخرت، شاید این دو برهه زمانی از نظر اتصال نزدیک باشند.
۸. واکاوی و تحلیل محتوای آیات سوره ذاریات، بیانگر این است که آیات در مقام بیان بازخورد روز تحقق دین در این دنیا هستند.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن عاشور، محمدطاهر، تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور، بیروت، مؤسسة التاریخ العربی، ۱۴۲۰ق.
۳. أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي، أبو الحسين، معجم مقاييس اللغة، دمشق، دار الفكر، ۱۳۹۹ق.
۴. استرآبادی، علی، تأویل الآيات الظاهرة في فضائل العترة الطاهرة، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۰۹ق.
۵. اسماعیلی زاده، عباس، «واکوی معنا «دین» در کاربردهای قرآنی آن»، آموزه‌های قرآنی، مشهد، سال ۹، شماره ۱۵، بهار و تابستان، صص ۲۷-۴۶، ۱۳۹۱.
۶. الهی زاده، محمدحسین، درسنامه تدبر ترتیبی قرآن مبانی (مبادی و روش)، مؤسسه تدبر در قرآن و سیره، ۱۳۹۴.
۷. آلوسی، محمود بن عبدالله، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.
۸. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، قم، مؤسسه البعثة، قسم الدراسات الإسلامیة، ۱۴۱۵ق.
۹. ثعلبی، احمد بن محمد، الكشف و البیان المعروف بتفسیر الثعلبی، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
۱۰. جوادى آملی، عبدالله، تسنیم، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۹۳ش.
۱۱. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، بیروت، دارالعلم الملايين، ۱۴۰۴ق.
۱۲. حجازی، محمد محمود، التفسیر الواضح، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۳ق.
۱۳. حجتی، محمدباقر؛ بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم، تفسیر کاشف، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۲.
۱۴. الحرانی، ابن شعبه، تحف العقول، قم، انتشارات نشر اسلامی، ۱۴۰۴ق.
۱۵. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، تهران، وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی، مؤسسه الطبع و النشر، ۱۴۱۱ق.
۱۶. حسینی همدانی، محمد، انوار درخشان در تفسیر قرآن، تهران، لطفی، ۱۴۰۴ق.
۱۷. حمیری، نشوان بن سعید، شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم، دمشق، دارالفکر، ۱۴۲۰ق.
۱۸. حوی، سعید، الاساس فی التفسیر، قاهره، دار السلام، ۱۴۲۴ق.
۱۹. حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، قم، اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
۲۰. خامه‌گر، محمد، اصول و قواعد کشف استدلالی غرض سوره‌های قرآن، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۶ش.
۲۱. خطیب، عبدالکریم، التفسیر القرآنی للقرآن، بیروت، دار الفكر العربی، ۱۴۲۴ق.

۲۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داودی، بیروت، دارالقلم، الدار الشامیة، ۱۴۱۲ق.
۲۳. زبیدی، ماجد ناصر، التیسیر فی التفسیر للقرآن بروایة أهل البيت، بیروت، دار المحجة البيضاء، ۱۴۲۸ق.
۲۴. زحیلی، وهبه، التفسیر المنیر فی العقیدة و الشریعة و المنهج، دمشق، دار الفکر، ۱۴۱۱ق.
۲۵. سبزواری، محمد، الجدید فی تفسیر القرآن المجید، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ق.
۲۶. صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه، قم، فرهنگ اسلامی، ۱۴۰۶ق.
۲۷. طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۳۹۰ق.
۲۸. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲.
۲۹. طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، تهران، مرتضوی، ۱۳۷۵.
۳۰. طوسی، خواجه نصیرالدین، اوصاف الاشراف، سید محمدرضا غیائی کرمانی، قم، مؤسسه فرهنگی-انتشاراتی حضور، ۱۳۸۲.
۳۱. طوسی، محمد بن الحسن، کتاب الغیبه، قم، دارالمعارف اسلامی، ۱۴۱۱ق.
۳۲. طیب، عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران، اسلام، ۱۳۶۹.
۳۳. فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر(مفاتیح الغیب)، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۳۴. قرشی بنابی، علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، تهران، مرکز چاپ و نشر بنیاد بعثت، ۱۳۷۵.
۳۵. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، قم، دار الكتاب، ۱۳۶۳ق.
۳۶. کرپیندورف، کلوس، مبانی روش‌شناسی تحلیل محتوا، ترجمه: هوشنگ نائینی، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۷۸.
۳۷. کلینی، ابو جعفر محمد، کافی، تهران، انتشارات دار الکتب اسلامی، ۱۳۶۲.
۳۸. گنج‌ای، جمال، سخن نو در تفسیر قرآن، جلد چهارم، انتشار در فضای مجازی، ۱۴۰۰ش.
۳۹. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار(ع)، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴ق.
۴۰. مدرسی، محمدتقی، من هدی القرآن، تهران، دار محبی الحسین، ۱۴۱۹ق.
۴۱. مراغی، احمد مصطفی، تفسیر المراغی، بیروت، دار الفکر، بی تا.
۴۲. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸.
۴۳. مغنیه، محمدجواد، التفسیر الکاشف، قم، دار الكتاب الإسلامی، ۱۴۲۴ق.
۴۴. مقاتل بن سلیمان، تفسیر مقاتل بن سلیمان، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۳ق.
۴۵. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۷۴ش.
۴۶. نظام الاعرج، حسن بن محمد، تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان، بیروت، دارالکتب العلمیة، منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۱۶ق.
۴۷. نوبری، علیرضا، میردامادی، سید مجتبی، «تحلیل و تبیین معرفت‌شناسانهٔ آیهٔ تطهیر»، مطالعات تفسیری، سال ۱۰، شماره ۴۰، زمستان، صص ۳۵-۴۶، ۱۳۹۸.